

IRAK SELÇUKLULARI'NDA SOSYAL, EKONOMİK, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI HAKKINDA

Hüseyin Kayhan*

Öz

Ekonomik-politik aksamalara rağmen, Irak Selçukluları, XII. yüzyılda Batı İran ve Azerbaycan'ın her yönüyle gelişimine katkıda bulundu. Bunun sonucunda Hemedan, İsfahan ve Tebriz gibi zengin şehirler, Azerbaycan gibi Anadolu ile aynı zamanda yurt haline getirilen güzel bir vatan, kendinden sonra bütün bölgeyi sahiplenecek atabeylikler ve beylikler bıraktı. Sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel yapının gelişmesine, zenginleşmesine, güzelleşmesine, insanların mutluluğuna, barışa ve güvenliğe önem verdiler. Bu özellikleriyle, takip eden yüzyıllarda örnek bir devlet varlığı haline geldiler. Râvendî gibi modern İran tarihçileri, Selçuklular döneminin güzelliğini vurgulayan bu fenomene övgüde bulundular.

Irak Selçukluları sultanları angarya vergileri kaldırarak şehirlerde ticareti canlandırdılar. Tarımı iyileştirmek amacıyla köylerde ve mezralarda sulama kanalları oluşturulurken, tüketim malları, ticaret ve fiyat hareketleri için üretim süreci sıkı bir denetime tabi tutuldu. Kültürel alanda, şairlerin yanı sıra âlimleri desteklediler, medreseler ve eğitim kurumları inşa ettiler. Yönettikleri halkın din ve etnik kökenlerine bakmaksızın hepsine adil davrandılar. Müslüman din adamlarına saygı gösterdiler. Müslüman zaviyelerine yardımla yetinmeyip Hıristiyanların ve Yahudilerin dinî, sosyal, ticarî ve kültürel faaliyetlerine de müdahalede bulunmadılar.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları, sosyal yapı, kültürel yapı, ekonomik yapı, din

Social, Economical, Cultural and Religious Structure about in the Iraqid Seljukids

Abstract

Despite the economic-political setbacks, Iraqi Seljukids contributed to the development of the Western Iran and Azerbaijan in all aspects in the 12th century. It thus left behind not only rich cities such as Hamadan, Isfahan, and Tabriz, a country like Azerbaijan, which, together with Anatolia, turned into a Turkish motherland, but also principalities and atabeg states. They gave importance to the development, prosperity, and enhancement of social,

* Dr. Öğr. Üyesi, *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Terzioğlu Yerleşkesi, 17100, Çanakkale/Türkiye, hkayhan@comu.edu.tr

economic, religious, and cultural structure, happiness of the people, peace and security. With such characteristics, it became a model state entity in the following centuries. Modern Iranian historians such as Rāvendī commended about this phenomenon, eulogizing the beauty of the Seljukids era.

The sultans of İraqî Seljuks abolished forced labour (corve'e) and boosted trade in cities. With aim to improve agriculture they built irrigation canals in villages and mezra'as while the manufacturing process for consumer goods, commerce and price movements were subject to a strict supervision. In the cultural domain, they supported scholars as well as poets and built madrasahs and educational institutions. They provided equal and fair treatment to their subjects of various religious and ethnic backgrounds. They not only supported Muslim clergy by offering financial aid to their zawiya's aid, but also hesitated to interfere in the religious, social, commercial and cultural activities of Christians and Jews.

Keywords: İraqî Seljukids, social structure, cultural structure, economical structure, religion

Giriş

1120-1194 yılları arasında İnan'ın batısında, İrak'ta ve Azerbaycan'da geniş bir coğrafyaya hükmeden İrak Selçukluları Devleti, Büyük Selçuklular'ın devamı idi. Ortadoğu'da bitip tükenmek bilmeyen mücadeleler ve iç savaşlar bu devleti defalarca yıkılmanın eşiğine getirmesine rağmen ayakta kalmayı başarmıştı. Yönetimde adil olmaları, halka verdikleri güven ve yapılan olumlu icraatları bunda önemli rol oynamıştı. 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri yerli halkın Türk idaresine güvenlerini bir miktar sarsmışsa da, İrak Selçuklu sultanlarının halkı koruyan, kollayan müşfik tavırları ve halkın refahı için tedbirler almaları onların sevilmelerine, takdir görmelerine sebep olmuştu.

1. Sosyal Yapı

İrak Selçukluları'nın hâkim oldukları topraklar siyasi açıdan üç bölgeye ayrılmaktaydı:

1. İsfahan ve başşehir Hemedan'ın da bulunduğu merkez bölgesi İrak-ı Acem ki, burada genelde Fars kültürünün uzantısı olan halk ile Arap asıllılar ve biraz da Türkler yaşamaktaydı.

2. İrak-ı Arap denilen, içerisinde Bağdat'ın da bulunduğu Abbasi Halifeliğinin merkez toprakları ki, burada Arap kökenli halk yaşıyordu.

3. Azerbaycan bölgesi ki, Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yeri.¹

Bu merkez bölgelerin dışında Azerbaycan'ın güneyini oluşturan Tebriz ve Zencan bölgesinin yerli halkı Fars kültürüne mensup topluluklardan oluşmakla

¹ Azerbaycan'ın Türkmenler için bir vatan haline geldiği anlaşılmaktadır. Hemen bütün kaynaklar bu konuda aynı şeyi tekrarlamaktadırlar. Mesela bkz. Mîrhond, *Ravzatu's-Safâ*, Çev. E. Göksu, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Ankara, 2015, s. 214.

birlikte, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte bölgeye gelen konar-göçer Türkmen kitlelerinin önemli kısmı burada yerleşmişlerdi. Bunlar şehirlerden çok kırsal kesimlerde, yaylak-kışlak arasında hayatlarını sürdürmekte idiler. Türkmenlerin en yoğun yerleşim bölgesi Azerbaycan'ın kuzeyindeki Arrân idi. Gürcistan ile Şirvan'ın sınırında bulunması burayı uç bölgesi yapmakta, bu da Türkmenleri buraya çekmekteydi. Bütün bu bölgelerin sert iklimi ve bitki yapısı, Türkmenlerin ekonomilerinin temelini oluşturan hayvan sürülerinin yaşaması için uygundu.² Türkmenlerin başlarında bulunan boy beylerinin bir kısmı devlete bağlı olarak, kendilerine verilen iktâlarda, Selçuklu melik ve emirlerinin hizmetinde, bölgenin Gürcülere karşı korunmasında görev almaktaydılar. Bunların sayıları Moğol istilâsı öncesinde oldukça artmıştı.³ Burada, Türkmenlerin dışında Kıpçak varlığı da göze çarpmaktaydı. Esasen, Kıpçakların Kafkaslar bölgesinde belli bir nüfus kesafetine sahip oldukları bilinmektedir. Bunlar Kuban ve Terek boylarından, Kafkas dağları ve Dağıstan içlerine kadar yayılmışlardı.⁴ Türkmen ve Kıpçakların dışında Karahanlıların ve Sultan Sancar'ın durduramadığı Kara Hitayların Türkistan'a hâkim olarak, peşinden Mâverâünnehr ve Horasan'a doğru yayılmaları ile buralarda bulunan çeşitli Türk toplulukları XII. yüzyılın ikinci yarısında buraya göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunlardan Karluklar ve Kanglıların önemli bir kısmı batıya göç ederek Azerbaycan, Anadolu ve Yakın-doğuya yerleşmişlerdi.⁵ Bunların arasında Türkistan şehirlerinde oturan tüccar, sanatçı, bilim adamı, kısacası her meslekten insanlar Azerbaycan'da yerleşerek buranın medeni gelişmesine yardımcı oldular.

Başkent Hemedan, Irak-ı Acem'in en büyük şehri idi. İçerisinde 1.600 çeşme bulunuyordu. Havaası ılık, suyu güzeldi. Çok sayıda meyve ağaçları vardı. Çevresinde Hoca Hâfız Ebû'l-A'lâ-i Hemedanî, Baba Tâhir ve Aynu'l-Kudât gibi meşhur kişilerin güzel ve bakımlı mezarları vardı. İnsanlar kendi aralarında barış içinde yaşamakta idiler.⁶ Şehrin halkı usta zanaatçılardan idiler. Buradaki kuyumcular çok tanınmıştı ve oldukça meşhur bir pazarları vardı.⁷

Irak Selçuklularının diğer önemli şehri İsfahan, X. Yüzyılda Irak-ı Arap ile Horasan arasında Rey'den sonraki en büyük şehir olarak gösterilmektedir.⁸ Nâsır-ı Husrev, Selçuklu hâkimiyetinin başlarında şehrin çevresinde üç buçuk fersah

² A. İbrahimov, A. Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994, s. 94-103.

³ F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış", *Bellekten*, XXI/83, (1957), s. 431.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 98.

⁵ Cuveynî, *Tarih-i Cibân Gûşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1998, II, s. 305-306; Zekeriyâ Kazvîni, 236; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 265-266; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Ankara, 2002, s. 187.

⁶ Hamdullah Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr Sîyâkî, Tahran, 1336, s. 79-80; Zekeriyâ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz), s. 483.

⁷ Hamdullah Kazvîni, s. 79.

⁸ İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1873, s. 199; Mirza Bala, "İsfahân", *İA*, V/2, s. 1069.

uzunluğunda surların bulunduğunu bildirmektedir.⁹ Bu bilgi şehrin büyüklüğü hakkında tahminde bulunmamıza yardımcı olmakta, zamanın şartların göre bir metropolü ifade etmektedir. Şehrin içi oldukça bakımlıdır ve oldukça güzel yüksek binalarla doludur. Şehrin merkezinde büyük ve güzel bir Cuma mescidi bulunmaktadır. Birçok pazarları vardır. Kuyumculuk çok gelişmiş olup, bu alanda çalışan iki yüz sarrafin işlerini yürüttükleri büyük bir çarşısı bulunmaktadır. Ticaretinin büyüklüğünü göstermesi açısından Nâsır-ı Husrev'in birlikte yolculuk ettiği kervanda bin üç yüz eşek yükü malın taşındığını söylemesi çok önemlidir.¹⁰ Diğer zanaat sahiplerinin üretim ve satış işlerini yürüttükleri başka çarşılar da vardır. Şehirde temiz ve bakımlı kervansaraylar vardır. Özellikle Kü-Tıraz adlı mahallede yabancı tüccarların kaldığı elli tane kervansaray bulunmaktadır. Buranın ılıman bir havası vardı ve yaz-kış hep bu şekilde idi. Şehre düşen yağmur az olmakla birlikte, su ihtiyacı genelde vadideki kaynaklardan giderilmekteydi. Mescitler, medreseler, hânkâhlar, hamamlar ve çok sayıda hayır müesseseleri şehri süslemekteydi.¹¹ Halkı misafir sever, cesur, yardımsever ve cömertti. Bunların ten rengi genelde kızıla çalan beyaz idi.¹² Bu şehrin halkı usta zanaatkârlar idiler.¹³

Irak-ı Arap'ın Bağdat'tan sonraki en büyük şehri Musul idi. Daha X. yüzyılda bir metropol görünümünde idi.¹⁴ İbn Havkal'ın eserini istinsah eden kişinin düştüğü notta, 560/1165 yılında Musul'da sur içinin evlerle dolmasından dolayı boş bir alanın kalmadığını, bu yüzden de sur dışında yeni evler, çarşılar hamamlar, hanlar vs. gibi sosyal yapıların çok yaygınlaştığını söylemektedir.¹⁵ Çağdaş gezgin İbn Cubeyr de Haziran 1184'te uğradığı ve dört gün kaldığı bu şehri boydan boya geçen bir yolun saray ve kalelerle kenti birbirinden ayırdığını belirtmektedir. O, İbn Havkal'ın müstensihinin verdiği bilgiyi onaylar şekilde, şehrin mescitler, hamamlar, hanlar ve çarşıları bulunan büyük bir dış mahallesinin bulunduğunu söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre, Dicle kıyısında Zengilerden kalma güzel bir cami ve hastane vardı. Ayrıca, şehrin merkezinde bir pazar yeri ve burada oldukça ihtişamlı büyük bir ticaret merkezi yapılmıştı. Bu binanın çevresinde son derece süslü evler ve dükkânlar sıralanmıştı. Dicle kenarında oldukça azametli, muhteşem binalardan oluşan en az altı tane medrese bulunmaktaydı. Şehirde dış mahalledekinden başka iki tane daha hastane bulunmaktaydı.¹⁶ 1173'te Zaragoza'dan yola çıkarak Doğu'ya yolculuk eden haham Tudela'lı Benjamin de Musul'un Dicle kıyısında kurulmuş büyük ve tarihi bir

⁹ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994, s. 143.

¹⁰ Nâsır-ı Husrev, s. 143.

¹¹ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1860, s. 272, 274; Hamdullah Mustevfi Kazvîni, s. 52, 53, 55-56, 296.

¹² İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, I, s. 281.

¹³ Zekeriyâ Kazvîni, s. 296.

¹⁴ Mukaddesî, *Absenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906, s. 138.

¹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arṣ*, Çev. R. Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014, s. 181.

¹⁶ İbn Cubeyr, *Rihleti İbn Cubeyr*, Beyrut (tarihsiz), s. 188-190.

şehir olduğunu söylemekle yetinmekteydi.¹⁷

2. Ekonomik Yapı

Selçuklu ticarî politikalarının en başarılı uygulaması Irak Selçukluları döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemin özelliği şahsi teşebbüslerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi olmuştur. Bununla ilgili en başarılı uygulama Sultan Mesud tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sultan, özel teşebbüsü ve ticareti geliştirmek için şahıslara kendi adlarına para bastırma izni vermiş,¹⁸ bununla ilgili olarak kendisi de Bağdat'ta bir darphane kurdu (Aralık 1146).¹⁹ Yürüttüğü ekonomi politikasının gereği olarak şehirlerde ticareti canlandırmak için mukûs vergisini kaldırmıştı (533/1138-39).²⁰ O, köylülerin hayat standardının yükselmesine de önem vermiş ve ziraatın gelişmesi için 70 bin dinar para sarf ederek Nehrevân'da sulama kanalı yaptırmıştı (536/1141-42).²¹ Buna ek olarak, 1152'de son defa Bağdat'a geldiğinde, Irak'ta savaşlar ve tabii afetler sebebiyle hasar gören köyleri imar ettirmişti.²² Sultan Mesud'un zamanı ülkenin iç isyanlarla sarsıldığı bir dönem olmasına rağmen, bu isyanlar hızlı ve akılcı müdahalelerle çabucak bastırılmış, ticaretin rahatça yapılabilmesi için şehirleri birbirlerine bağlayan yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştı.

Irak Selçuklularının son dönemlerinde Sultan II. Tuğrul ile Atabeg Kızıl Arslan arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen saltanat mücadeleleri merkezi otoriteyi tamamen ortadan kaldırmış ve mevcut nizâmı alt üst etmişti. Bunun sonucunda şehirlerde ve kırsal kesimlerdeki sosyo-ekonomik yapı derin yaralar almıştı.²³ Buna rağmen Irak-ı Acem halkı hayatlarından memnun idiler. Çağdaş İranlı entelektüel Râvendî'nin belirttiğine göre, Sultan II. Tuğrul *kırsal kesimde yaşayan halkı köy ağalarına ezdirmemiş, hayatlarından memnun olan halk kitleleri Selçuklu devletinin devamı için Allah'a dua etmişlerdi*.²⁴

Bu dönemde Batı İran ile Irak arasında oldukça canlı ticaret vardı. Bağdat ile Hemedan arasında uzanan işlek ticaret yolu Hemedan'dan kuzeye doğru ilerleyerek Suhraverd üzerinden, Kazvin yolu ile Zencan'a, oradan da birer kol halinde Erdebil

¹⁷ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yabudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001, s. 60.

¹⁸ İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târihu Dimâşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 257.

¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî Târihi'l-Mulâk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357, X, s. 119; Suyûtî, *Târihi Hulefâ*, Eng. tr. H. S. Jarrett, Amsterdam, 1970, s. 461.

²⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târih*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fî'l-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XI, s. 71; A. K. S. Lambton, "The internal structure of the Saljuq Empire", *CHI, V. The Saljuq and Mongols Periods*, Cambridge, 1968, s. 290.

²¹ İbnu'l-Cevzî, X, s. 95; İbnu'l-Esîr, XI, s. 77.

²² Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fî Târihi'l-Âyan*, Haydarabad, 1951, I, s. 208.

²³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s. 293-307.

²⁴ Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev. A. Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Ankara, 1960, II, s. 307.

üzerinden Kafkasya'ya, Miyânic üzerinden Tebriz ve Meraga'ya uzanmakta; Zencan'da Rey'den Azerbaycan'a giden başka bir yol ile birleşmekteydi.²⁵

Ticarete konu olan belli-başlı ürünlere gelince: Bunların içinde en fazla kâr sağlayan ipekli kumaş ticareti idi ve Irak Selçukluları şehirlerinde bu tür kumaşların üretimi yaygındı. Özellikle Azerbaycan bu alanda isminden çokça bahsettirmekteydi. Salmas'ın kuzey-doğusunda, Aras nehrinin kollarının birisi üzerinde kurulmuş olan Hoy şehri ipekli dîbâ kumaşları ile ünlü idi.²⁶ İpek böcekçiliği ile tanınan Berdea'da ipekli kumaşlar üretilerek Fars ve Huzistan'a satılmaktaydı.²⁷

İran'da yaygın olarak iyi cins pamuk, buğday, arpa, hububat, her türlü mısır ve şaraplık üzüm bol alarak yetişmekteydi.²⁸ İsfahan'da yeterli miktarda tahıl ve diğer erzak her zaman vardı.²⁹ Meyve boldu ve fiyatları çok ucuzdu.³⁰ İsfahan ve çevresi sulak olduğu için yerleşim yerlerinin çevreleri bağlar, bahçelerle dolu idi. Burada da meyveler boldu. Özellikle kayısı, üzüm, karpuz çok tanınmıştı.³¹ Tuster'in etrafı bostanlar ve Erzak nehri tarafından kuşatılmıştı. Bu bostanlarda bol miktarda meyve üretilmekteydi. Şehrin güzel çarşıları vardı ve refah düzeyi yüksekti.³² Erdebil, düzenli ticari hayatı olan bir şehirdi.³³

Selçuklu ülkesinde üreticiden tüketiciye kadar ulaşan çizgide imalat, ticaret ve fiyat hareketleri sıkı bir denetime tabi idi. Bu amaçla muhtesipler, çarşı ve pazarlarda esnaf ve sanatkârların işlerini dürüstçe yapıp yapmadıklarını, ölçüde, tartıda uygunluğun tam olup olmadığını, fiyatlarda kabul edilebilirliğin üzerinde suni bir yükselmenin ortaya çıkıp çıkmadığını kontrol ederek, gerektiğinde bütün bu sayılan noktalarda yetkileri ölçüsünde duruma müdahale ederlerdi.³⁴

Halktan alınan vergiler ülkenin zenginliğini göstermektedir. Bununla ilgili kayıtlar genelde Moğol hâkimiyetindeki XIV. yüzyıla ait olmakla birlikte Selçuklu dönemine de ışık tutabilecek niteliktedir. Hemedan'da Moğolların aldıkları vergi, alınan mahsulün yarısı idi ve 10 tümen tutuyordu.³⁵ Hemedan'ın yıllık vergi geliri 13 tümen ve 6.000 dinar idi.³⁶ İsfahan'da üründen alınan vergi 3-5 tümen, yıllık vergi

²⁵ İbn Rusta, *Kitâbu'l-A'laku'n-Nefîse*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1892, s. 163-167; Mirza Bala, "Hemedân", *LA*, V/1, s. 422.

²⁶ Hamdullah Kazvîni, s. 97.

²⁷ İstahrî, 183; İbn Havkal, s. 263.

²⁸ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), I, s. 32.

²⁹ Hamdullah Kazvîni, s. 53.

³⁰ Hamdullah Kazvîni, s. 53.

³¹ İbn Batûta, I, s. 280-281.

³² İbn Batûta, I, s. 273.

³³ İdrisî, *Nuzbetu'l-Muštâk fî İbtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78, VI, s. 680.

³⁴ Selçuklular devrinde muhtesiplerin görevleri ve uygulamaları ile ilgili olarak bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Nşr. ve Çev. M. A. Köymen, Ankara, 1999, VI. Fasil, s. 29-33.

³⁵ Hamdullah Kazvîni, s. 80.

³⁶ Hamdullah Kazvîni, s. 81.

geliri ise 50 tümen idi.³⁷ Kudâme b. Cafer, X. Yüzyıl başlarında İsfahan'ın 10 milyon 500 bin dirhem, Hemedan'ın ise 1 milyon 700 bin dirhem verdiğinden bahseder.³⁸ Kıyaslama yapıldığında bölgede zenginliğin çok arttığı açıkça görülmektedir ki, bu Selçuklular döneminin ürünü idi. Bu anlatılanlara ek olarak zenginliğin seviyesini göstermek açısından Hamdullah Kazvî'nin verdiği rakamlar önem taşımaktadır. Buna göre, bu kişinin Irak Selçuklularının müstevfilerinden olan büyük dedesi Emînuddîn Nasîr zamanında Irak-ı Acem'in yıllık vergisi 2.520 tümen idi.³⁹ 735/1334-35 yılında Irak-ı Arab'ın yıllık vergi geliri 300 tümen idi.⁴⁰ Rey'in yıllık vergi geliri 15 tümen 1.500 dinar,⁴¹ Kazvî'nin yıllık vergi geliri ise 5 tümen idi.⁴²

1220'lerin başlarında Harezmsahlar engelini ykarak Azerbaycan ve Irak-ı Acem'e ulaşan Moğol öncülerinin tahripkâr saldırılarıyla bölgeden koparttıkları büyük servetler Irak Selçukluları zamanında ülkenin iktisadî zenginliğini göstermekteydi.⁴³

1194'te Selçuklu hâkimiyetinin bitmesinden sonra başlayan ve Hulagu Han'ın 1250'lerdeki istilasına kadar geçen 50 yıllık kargaşa döneminde Irak Selçukluları şehirlerinin önemli ölçüde zarar gördüğü ve küçüldüğü görülmektedir. Bu cümleden olarak, İsfahan, Irak Selçukluları devrinde XII. yüzyıl sonlarında çapı 12 mil olan dairevî bir alana oturmuş şehir iken,⁴⁴ XV. yüzyılın ortalarında çevresi 4 mile gerilemiş, daha da küçülmüştü.⁴⁵ Bu şehirde zanaat erbabı yaptıkları işlere ve üretimlerine göre birçok kollara ayrılmışlar ve bunlar kendi aralarında çok iyi örgütlenmişlerdi. Her zanaat kolunun başında bir önderleri vardı. Ona "Kulû" (= mahallenin büyüğü, pazarbaşı, esnaf kâhyası) diyorlardı.⁴⁶ Şehrin bunların dışında kalan diğer kesimi de kendi aralarında cemiyetler kurarak örgütlenmişlerdi. Bunlar arasında şehrin ileri gelenleri olduğu gibi gençlerden de bekârların böyle cemiyetler kurdukları görülmektedir. Cemiyetler birbirleri ile sıkı ilişki içinde idiler ve ilişkileri geliştirmek için sık sık birbirlerine ziyafetler vererek, bir araya geliyorlardı. Bu ziyafetlerde büyük merasimler tertip ederler ve sahip oldukları ihtişamı göstermek için gayret sarf ederlerdi.⁴⁷ Şehrin içindeki ve varoşlarındaki evler güzellik bakımından birbirleriyle yarışmakta idiler. Surlar kerpiçten yapılmıştı ve önünde bir hendek bulunmaktaydı. İçinde kalabalık bir halk kitlesi yaşamaktaydı ve zengin

³⁷ Hamdullah Kazvî, s. 54, 56.

³⁸ Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac*, Nşr. M. J. De-Goeje, Leyden, 1889, s. 250.

³⁹ Hamdullah Kazvî, s. 52.

⁴⁰ Hamdullah Kazvî, s. 30.

⁴¹ Hamdullah Kazvî, s. 59.

⁴² Hamdullah Kazvî, s. 64.

⁴³ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Journal of History and Future*, April 2017, Vol. 3, Issue 1, s. 242-248.

⁴⁴ Tudela'lı Benjamin, s. 76-77.

⁴⁵ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005, s. 89.

⁴⁶ İbn Batûta, I, s. 281.

⁴⁷ İbn Batûta, I, s. 281.

sayılabilecek durumdaydılar.⁴⁸

3. Kültürel Yapı

Irak Selçukluları Devleti'ni yöneten sultanlar bilim, sanat ve edebiyata önem vermişler, bunlarla uğraşanları koruyup, teşvik etmişlerdi. Bu durum Türk-İslâm devletlerinde öteden beri olagelen geleneksel anlayışın tabii bir uzantısıydı. Türk hanedanları ve hükümdarları en zor anlarında bile bilim, sanat ve edebiyata gereken önemi vermişler ve koruyucu, geliştirici vasıflarını sürdürmüşlerdi.

Sultan Mahmud, bilime ve eğitime çok önem veren bir hükümdardı. O, Bağdat'ta kendi adıyla anılan *Muğseddîn Mahmud* Medresesi'ni inşa ettirerek (1118) burada devrinin ilimlerini okutturduğunu görmekteyiz. XVI. yüzyıla kadar Hanefî fihri, tefsir ve diğer ilimlerin okutulduğu önemli bir eğitim kurumu olarak varlığını sürdüren bu medrese, zamanla yıkılarak ortadan kalkmış, bugün ise hiçbir kalıntısı mevcut değildir.⁴⁹

Sultan I. Tuğrul, diğer Irak Selçukluları Devleti hükümdarları gibi ilme ve ilim adamlarına çok önem verirdi ve bu amaçla Hemedan'da bir medrese inşa ettirmişti.⁵⁰

Sultan Mesud, ilme ve ilim adamlarına değer verdiği için, devrinde kendisi ve ailesi, diğer devlet adamlarıyla birlikte, başta Bağdat olmak üzere, devletin birçok büyük şehrinde medreseler inşa ettirdiler. Bu cümleden olarak, 1132-33 yılında Bağdat'ta kendi adıyla anılan *Gyâsiye* Medresesi'ni yaptırmıştı. Bugün bu medreseden hiç bir iz kalmamıştır.⁵¹ Ayrıca Fars emiri Bozaba'nın karısı Zâhîde Hatun, Şiraz'da kendi adıyla anılan *Zâbide Hatun Medresesi*'ni inşa ettirmişti.⁵² Yine devlet erkânından hazinedar Kemâleddîn Ebû'l-Futûh b. Talha da Bağdat'ta *Kemâliye Medresesi*'ni inşa ettirmişti (1140-41).⁵³

Sultan Muhammed zamanında da eğitime ve ilme önem verilmiştir. Bu devirde İsfahan'da birçok medreseler inşa edilmişti.⁵⁴

Sultan Arslanşah zamanında ilmin gelişmesi için devletin belli başlı şehirlerinde yeni medreseler inşa edildi. Bu cümleden olarak, Atabeg İldeniz ve karısı olan annesinin adına Hemedan'da medreseler inşa edilmiş, devrin tanınmış ilim adamlarından *Hoca İmam Safiyyeddîn İsfehânî* dersler vermesi için bu medreselere müderris olarak tayin edilmişti. Yine bu medreselerin açılışı şerefine büyük kutlamalar tertip edilmiş ve annesi ziyafetlerin sonunda müderrislere ihsanlarda bulunmuştu.⁵⁵

⁴⁸ Josaphat Barbaro, s. 89.

⁴⁹ Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989, s. 217.

⁵⁰ Bundârî, *Zubden'n-Nusra ve Nubetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 160; Râvendî, I, s. 202; A. K. S. Lambton, s. 216.

⁵¹ A. Uluçam, s. 217.

⁵² Kazvîni, I, s. 467.

⁵³ İbnu'l-Esîr, XI, s. 80.

⁵⁴ Hamdullah Kazvîni, s. 53; Mirhond, s. 224.

⁵⁵ Râvendî, II, 286; Mirhond, s. 245. Arslanşah'ın annesinin âlimlere büyük ihsanlarda bulunduğu yine

Hibetullah b. Melik Ebû'l-Berekât Evhâdu'z-Zemân, Bağdatlı tanınmış Yahudi bir tabip idi. Tıp bilimleri yanında mantık, riyaziyye, gibi çeşitli bilimlerle de meşgul olmuştu. Sultan Mahmud'un ve karısının hizmetinde bulunmuş, bu hizmetlerinden dolayı onların ihsanlarıyla ödüllendirilmişti. Sonradan Müslüman olan bu âlim, "Mu'teber" isimli, tıp bilimlerine ait tanınmış bir eser yazmıştı.⁵⁶ Mesud'un feyz aldığı hocalarından birisi meşhur hadisçi, tabii bilimler ve astronomi bilgini *Ebûbekir Muhammed b. Abdalbâkî el-Ensârî* idi.⁵⁷ Filozof Evhâdu'z-Zemân Ebû'l-Berekât b. Meliku't-Tabîb, Iraklı filozoflardandı. Cüzzamı iyileştirici ilaç bulmuştur. Sultan Muhammed Tapar zamanında yanlış teşhis ve yanlış ilaçlar verdiği için bir müddet hapsedilmişti. Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un kulunç hastalığının tedavisi için Bağdat'tan Hemedan'a taşınmıştı. Onun ayrılması Bağdat halkını oldukça üzmüştü.⁵⁸ Celîl Ebû'l-Hasan el-Esradi, Sultan Mesud'un hekimi idi.⁵⁹ Muhammed b. Ahmed Tûsî, "*Acâibu'l-Mahlûkât*" adlı eserini bizzat Sultan II. Tuğrul'a ithaf etmişti.⁶⁰

Divânu'l-İstifâ'nın başına getirilen Mustevfî Azîzeddîn Ebû Nasr b. Ahmed b. Hâmid, Irak Selçukluları Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un karargâhı için alât, edevât, çadır, ilaç, tabip, hademe ve hastaları iki yüz deve tarafından taşınabilen çok büyük bir gezici hastane inşa ettirmişti.⁶¹

"*Haysâ-Beyşâ*" lakaplı Arap şâiri Şihâbeddîn Ebû'l-Fevâris Sa'd b. Muhammed (1179), Sultan Mahmud'a hitaben, onu öven birçok kasideler yazmıştı.⁶²

İmâdî, *Divân*'ında Sultan I. Tuğrul'a övgü dolu şiirler yazmıştır.⁶³ Bu da onun Tuğrul'un himayesinde olduğunu göstermektedir.

Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mesud, şairlere önem verirdi. Melîku'l-Efdâl Ebû'l-Mefâhîr-i Râzî, kendi zamanında yaşamış ve iltifatlarına mazhar olmuş meşhur bir şâirdi.⁶⁴ Seyyid Hasan Gaznevî, Sultan Mesud'un adına şiirler yazmıştı.⁶⁵ Seyyid Eşref de Sultan Mesud'un himayesindeydi ve öldüğü zaman onun için bir mersiye yazmıştı.⁶⁶

Mirhond tarafından belirtilmektedir (bkz. *Ravzatü's-Safâ*, s. 244).

⁵⁶ Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasarrû'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890, s. 364-365; İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, Artuklularla ilgili kısımları Nşr. ve çev. A. Savran, Erzurum, 1992, s. 89; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*..., s. 338.

⁵⁷ Sibt, I, s. 214.

⁵⁸ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimme Sivânü'l-Hikeme*, Nşr. M. Şafî, Lahore, 1936, I, s. 150-153.

⁵⁹ Beyhakî, I, s. 129-130.

⁶⁰ Bu eser M. Sutûde tarafından 1345/1926 tarihinde Tahran'da neşredilmiştir.

⁶¹ Bundârî, s. 129-130.

⁶² C. Van Arendonk, "Haysa-Beyşa", *İA*, V/1, s. 395.

⁶³ Râvendî, I, s. 204-205.

⁶⁴ Devletşah Semerkandî, *Tezkâre-i Devletşah*, Çev. N. Lugal, İstanbul, 1990, I, s. 131-132.

⁶⁵ Devletşah Semerkandî, I, s. 148-152.

⁶⁶ Râvendî, I, s. 236-237.

Sultan Süleymanşah diğer hükümdarlar gibi şairleri korumuştur. Bunlardan birisi de Cevherî-i Zerger idi. Bu şair onun hakkında çok güzel kasideler yazmıştı.⁶⁷ Ayrıca Hasen-i Gaznevî de onun için methiyeler yazmıştır.⁶⁸

Sultan Melikşah'ın da şairleri himaye ettiği görülmektedir. Bunlardan *Hasen Gaznevî*, diğer sultanlara yaptığı gibi ona da methiyeler yazmıştır.⁶⁹

Sultan Arslanşah zarif tabiatlı bir hükümdardı ve şairleri çok severdi. Onun meclisinde şairler hiç eksik olmazdı. Onun zamanında yaşamış ve onun himayesine girmiş şairler şunlardı: Efdaleddin Hakanî, Zahîreddin-i Fâryâbî, Esîreddin-i Ahsiketî, Mucîr-i Beylekânî, Kemâleddin-i Nahcivânî, Şahfûr-i Nişâburî, Zulfikâr-i Şîrvânî ve Seyyid İzzeddin-i Alevî.⁷⁰

Sultan II. Tuğrul da şairleri korur ve ihsanlarda bulunurdu. Bunlardan Şerefeddin Şefre-i İsfahanî onu öven şiirler yazmıştı.⁷¹ Yine nedimi Kemâleddin İsmail de onu öven şiirler yazmıştı.⁷² Bu şairlere İmâdeddin Gaznevî ve Zahîreddin Faryâbî'yi de eklememiz mümkündür.⁷³ Muhammed b. Ahmed Tûsî, "*Acâibu'l-Mablûkat*" adlı eserini bizzat Sultan Tuğrul'a ithaf etmişti. Oldukça iyi bir şâirdi ve güzel şiir okurdu.

4. Dinî Yapı

İsfahan'ın halkının çoğu Sünnî ve Şafîî idi. Burada Şia ile Ehl-i Sünnet arasında büyük çatışmalar olmakta, şehir bu yüzden çok zarar görmekte, harap olmaktaydı.⁷⁴ Rey halkının çoğu Şii, az bir kısmı da Hanefî idi. Burada Ehlî Beyt'e mensup insanların çok sayıda mezarları vardı.⁷⁵ Râmin halkı da Şii idi.⁷⁶

Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu anlaşılan Azerbaycan'da çeşitli İslâm mezhepleri varlığı sürdürmekteydi. XIV. yüzyılda yaşayan Hamdullah Kazvînî, Erdebil halkının Şafîî ve Şeyh Safieddin'in müritleri olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Çoğunluk Sünnî mezheplerden ise de Şia mezheplerine mensup Türkmenler de görülmektedir. Özellikle henüz yerleşik hayata geçmemiş Türkmenlerin İslâm inancına sahip olmakla birlikte, ibadetlerin yapılması ile ilgili eksiklerinin olduğu, eski Türk inançlarını korudukları anlaşılmaktadır.

Irak Selçukluları topraklarında kalabalık bir Yahudi toplumu yaşamaktaydı.

⁶⁷ Devletşah Semerkandî, I, s. 199.

⁶⁸ Râvendî, II, s. 263-264.

⁶⁹ Râvendî, II, s. 242-244.

⁷⁰ Devletşah Semerkandî, I, s. 141, 142; Râvendî, II, s. 287-305.

⁷¹ Devletşah Semerkandî, I, s. 249-251.

⁷² Cuveynî, II, s. 269.

⁷³ Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, London, 1903, II, s. 257 vd.; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, XIII, Erzurum, 1985, s. 232.

⁷⁴ İbn Batûta, I, s. 280; Hamdullah Kazvînî, s. 53.

⁷⁵ Hamdullah Kazvînî, s. 59.

⁷⁶ Hamdullah Kazvînî, s. 59.

⁷⁷ Hamdullah Kazvînî, s. 92.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ta 40.000, Musul'da 6.000'den fazla Yahudi vardı. Bunlar şala benzeyen kıyafetler giyerlerdi.⁷⁸ Orta Doğu'daki bu Yahudilerin dinî reisi konumunda olan kişi, Bağdat'ta bulunan ve sayıları onu bulan akademilerin en büyüğünün başında bulunan baş rabbi, Müslümanların adlandırmaları ile Ra'su'l-Câlût olarak bilinen haham başı idi. Yahudi cemaatinin önde gelen kişilerinin tavsiyesi ile tayin edilir ve görevi halife tarafından tasdik edilerek, onaylandıktan sonra meşruiyet kazanırdı. Kendi otoritesini temsil eden ve kendisinin takdis ettiği rabbileri (haham) ve memurları (hazan) tayin etme yetkisine sahipti. Son derece zengindi. Irak'ta misafirhaneleri bağ, bahçe ve arazileri bulunmaktaydı. Bunların çoğu nesilden nesile geçerek miras bırakılan servetlerdi. Bunun dışında misafirhanelerden, hastanelerden, pazarlardan, tüccarlardan ve uzak ülkelerden getirilen mallardan haftalık mutat vergiler de almaktaydı. Dünyanın her köşesindeki Yahudiler tarafından gönderilen hediyeler de önemli bir yekûn tutmaktaydı. Devletin koruması altında olduğu için hiç kimse bu servetleri elinden almağa cesaret edemezdi. Bu korunmanın bedeli olarak halifeye, veliahdına ve vezire beli oranda para vermektedir.⁷⁹ Yahudi toplumunun hukuki meselelerini çözen yargıçlar bu baş haham tarafından atanmaktaydı.⁸⁰

Farklı dinler arasında evlilikler yasaktı. Hıristiyanların ve Yahudilerin birbirlerinin dinlerine girmeleri de kesinlikle yasaktı. Buna mukabil, her iki dine mensup olanlar yalnızca İslâm dinine girebilirlerdi. Her üç dine mensup olanlar birbirlerine varis olamazlardı. Mirasçı bırakmadan ölen Hıristiyan ve Yahudilerin malları kendi cemaatlerine kalırken, aynı durumda olan bir Müslümanın malları devlet hazinesine kalırdı. Mecusi ve Yahudi reislerinin mevkileri irsi idi ve melik unvanını taşıyorlardı. Bu cemaatler vergilerini bunlara ödemekteydiler. Oysa Hıristiyanlar için durum değişik idi. Bunların liderleri ancak ruhanî yönden halklarını yönlendirebilmekteydiler. Dolayısıyla da Mecusî ve Yahudi liderlerine verilen siyasi liderlik görevi Hıristiyanlar için uygun bulunulmamıştı.⁸¹

IX. yüzyılda İslâm dünyasında yaygın anlayış olan Mutezile, X. Yüzyılda eski önemini kaybetmiş, fakat Buveyhîlerin Irak'a hâkim olmaları ile tekrar canlanmıştı. Selçukluların ilk vezirleri Kundurî ile tekrar canlanışa geçen bu fikir, Nizâmü'l-mülk'ün vezareti döneminde tekrar gözden düşmüş ve Eş'arîlik karşısında gerilemişti. Ancak XII. yüzyılda Gazâlî'nin ortaya attığı fikirlerle felsefe geri plana atılıp, akılcılık büyük bir darbe yemesine rağmen Harizm, Türkistan ve Anadolu'da tutunarak buralarda hâkim hale gelmişti. Buna Irak Selçukluları şehirlerini de ekleyebiliriz. Mesela, Hemedan halkının çoğu Mutezili ve şüpheci idi.⁸²

⁷⁸ Tudelalı Benjamin, s. 64; Ratisbon'lu Petechia, s. 97. 1174'te ölen Samuel b. Yahya el-Mağribî, asıl adı Menahim b. Süleyman olan İbn Rihî adlı bir sergerdenin Musul'daki isyanından bahsetmektedir (bkz. *Yahudiliği Anlamak*, Çev. O. Cilacı, İstanbul, 1995, s. 143-145).

⁷⁹ Tudelalı Benjamin, s. 66.

⁸⁰ Ratisbon'lu Petechia, s. 100.

⁸¹ A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, Çev. S. Şaban, İstanbul, 2000, s. 48-49.

⁸² Hamdullah Kazvîni, s. 79.

Sünniliğin Şia karşısında güçlenerek tekrar hâkim duruma geçmesi için kurulan Selçuklu medreseleri gerçekten de bu ana görevlerini hakkıyla yerine getirmişlerdi. Selçuklu hükümdarlarının siyasî ve askerî alanda kazandıkları başarılar bu şekilde tam bir zafere dönüşmüştü. Devletin maddî ve manevî desteğini sonuna kadar üzerinden eksik etmediği bu kurumlarda çalışan müderrisler, velinimetlerini utandırmadılar ve yetiştirdikleri öğrencileri vasıtasıyla İslâm ümmetine Selçuklu yönetiminin faziletlerini anlatıp, onları devlete bağlı bireyler olarak, kanun ve nizamlara uymaları konusunda yönlendirdiler. Bu da ülkede asayişin sağlanmasında önemli bir faktör oldu.

Selçuklularda medreseleşme faaliyetlerinin artması felsefî düşünceleri zayıflatmış, bunun sonucunda taassup artmıştı. Çünkü kuruluş gayeleri gereği medreseler Selçuklu - Fâtîmî rekabeti çerçevesinde sadece Sünnî görüşü ve Selçuklu hâkimiyetini güçlendirmek için kurulmuş dinî – siyasî kurumlar olmaktan öteye gidememiş, müspet ilimlerle uğraşmaya pek fırsat bulamamıştır. Felsefe yerine tasavvuf gelişmiş ve tarikatlaşma faaliyetleriyle dönemin düşünce hayatına hâkim olmuştur.

Nizâmîye medreselerinin önemli âlimlerinden Mecdeddîn Ahmed Gazâlî (1126), Sultan Mahmud'un bulunduğu bir toplantıda vaaz vererek onun takdirini kazanmış ve bunun nişanesi olarak kendisine sultan tarafından 1000 dinar hediye edilmişti.⁸³

12 Sultan Mesud'un dervişlerle arasında büyük bir dostluk vardı.⁸⁴ Sultan II. Tuğrul, iyi itikatlı bir hükümdar olduğu için dervişleri ve âlimleri sever, korurdu.⁸⁵ Zamanının büyük ilim ve din adamlarından Zâhireddîn Belhî'ye büyük bir saygı duyar ve devamlı olarak ziyaretlerine giderek, fikirlerine çok önem verirdi.⁸⁶ Özellikle onu devlet adamlarına karşı kışkırtan fikirlerine kendisi de katılarak, onlara karşı tasfiye hareketine başlamış ve kısa süre içerisinde kendisini destekleyen bir takım devlet adamlarını da bu sayede korkutup, kaçırtmıştı.

İsfahan'da Cüneyd-i Bağdâdî'nin müridi Şeyh-i Ekber Ali b. Sehl İsfahânî'nin türbesi vardı.⁸⁷ Aynı zamanda muhteşem bir zaviyesi de bulunuyordu. Halk buraya çok saygı gösteriyor ve burayı ziyaret etmek için her taraftan insanlar geliyordu. Bu ziyaretçiler misafir ediliyor ve yemek ikramı yapılıyordu. Güzel bir hamamı vardı ve gelenler burada ücretsiz yıkanabilmekteydiler. Bu zaviyede dervişler ve bunların şeyhleri kalmaktaydılar.⁸⁸

Tövbe etmek isteyenler Tuster'de medrese ve zaviyesine geldikleri Şeyh Şerefeddîn Mûsa b. Şeyh Sadreddîn Süleyman'ın sohbetine katılıp, yemin ederek,

⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. A. el-Arnâvut, B. A. Ma'rûf, Beyrut, 2010, XIII, s. 63.

⁸⁴ Mîrhond, s. 205.

⁸⁵ Ebû Hâmid, s. 85.

⁸⁶ Râvendî, II, s. 322; Bundârî, 268; Yezdî, s. 165.

⁸⁷ Hamdullah Kazvînî, s. 56.

⁸⁸ İbn Batûta, I, s. 281. İbn Batûta bu zaviyede 14 gün kalmıştı.

alınlarından bir tutam saç keserlerdi.⁸⁹

Sonuç

Irak Selçukluları sultanları, siyasî alanda başarılı bir performans ortaya koyamamalarına rağmen, uyguladıkları politikalarla yönettikleri halklara ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda önemli hizmetlerde bulundular. Büyük Selçuklu sultanlarının başlattıkları yapıcı politikaları aynı kararlılıkla devam ettirdiler. İç isyanların zirveye çıktığı zamanlarda bile halkın zarar görmemesi için önlemler aldılar.

Hemedan, İsfahan ve Tebriz gibi zengin ve müreffeh şehirler bu dönemin simgeleri oldular. Irak Selçukluları sultanları toplumsal barışı sağlayarak her dinden ve mezhepten halk kitlelerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde yürütmelerini sağladılar. Onların bu başarıları sonraki yüzyıllarda bir daha gerçekleştirilemedi ve bölge halkı Selçuklu dönemini her zaman özler oldular.

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasarrı'd-Düvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890.
Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimme Sivânu'l-Hikme*, Nşr. M. Şafî, Lahore, 1936.
van Arendonk, C., "Haysa-Beysa", *İA*, V/1, s. 395.
Bala, Mirza, "Hemedan", *İA*, V/1, s. 420-425.
_____, "İsfahan", *İA*, V/2, s. 1068-1072.
Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Nşr. Ali Ekber Feyyâz, Meşhed, 1350 hş.
Bundârî, *Zubden'n-Nusra ve Nubbetu'l-Ustra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
Cuveynî, *Târîh-i Cibân Gûşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1998.
Devletşah Semerkandî, *Tezâkir-i Devletşah*, Çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990.
Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332.
Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002.
Hamdullah Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr Sîyâkî, Tahran, 1336.
İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000.
İbn Cubeyr, *Rihleti İbn Cubeyr*, Beyrut, (tarihsiz).
İbn Havkal, *Sûretu'l-Arç*, Çev. R. Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014.
İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. A. el-Arnâvut, B. A. Ma'rûf, 15 cild, Beyrut, 2010.
İbn Rusta, *Kitâbu'l-A'laku'n-Nefse*, Nşr. de Goeje, Leyden, 1892.
İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357.
İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, Çev. A. Özeydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fî'l-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

⁸⁹ İbn Batûta, I, s. 273-274. Kur'an-ı Kerim'de Alak Suresi'nin 16. ayetinde günahkârların perçeminden yakalanacağı belirtildiği için perçem kesmek tövbe ederek günahlarından dönmenin simgesi sayılmaktadır.

- İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikân ve Âmid*, Artuklularla ilgili kısımları Nşr. ve Çev. A. Savran, Erzurum, 1992.
- İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İbnu'l-Nizâm el-Yezdî, *el-Uraza fî Hikâyeti's-Selçukîyye*, Nşr. K. Sussheim, Leiden, 1909.
- İbrahimov, A., Koçman, A., *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994.
- İdrîsî, *Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78.
- İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1873.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.
- Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Journal of History and Future*, April 2017, Volume 3, Issue 1, s. 239-255.
- _____, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, XIII, Erzurum, 1985, s. 215-234.
- Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac*, Nşr. M. J. De-Goeje, Leyden, 1889.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyullarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Lambton, A. K. S., "The internal structure of the Saljuq Empire", *CHI, V. The Saljuq and Mongols Periods*, Cambridge, 1968, s. 290.
- Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz).
- Mez, A., *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, Çev. S. Şaban, İstanbul, 2000.
- Mirhond, *Ravzatu's-Safâ*, Çev. E. Göksu, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçukîyye)*, Ankara, 2015.
- Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, 2 cild, London, 1903.
- Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Nşr., Çev. M. A. Köymen, Ankara, 1999.
- Râvendî, *Râbatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Gönüllerin Rabatı ve Sevinç Alâmeti*, 2 cild, Ankara, 1957-60.
- Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh*, Selçuklularla İlgili Kısımını Nşr. A. Ateş, 2. cild, Ankara, 1960.
- Samuel b. Yahya el-Mağribî, *Yahudiliği Anlamak*, Çev. O. Cilacı, İstanbul, 1995.
- Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fî Târîhi'l-Âyan*, Haydarabad, 1951.
- Suyûtî, *Târîhi Hulefâ*, İng. Tr. H. S. Jarrett, Amsterdam, 1970.
- Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış", *Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447.
- Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- Uluçam, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989.
- Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Goeje, Leiden, 1860.
- Zekerîya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz).